

UOT 82.93

İlqar MƏCİDLİ

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

ilqarmajidli@yahoo.com

TOMAS QOLTSUN “AZƏRBAYCAN GÜNDƏLİYİ” ƏSƏRİNDƏ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ VƏ QAÇQINLAR PROBLEMI

Açar sözlər: Qarabağ münaqişəsi, qaçqın və məcburi köçkünlər, Xocalı, neft, soyqırımı, ermənilər

Keywords: Karabakh conflict, refugees and IDP^s, Khojaly, oil, genocide, Armenians

Ключевые слова: Карабахский конфликт, беженцы и вынужденные переселенцы, Ходжалы, нефть, геноцид, армяне

Giriş

On beş il Türkiyə və postsovet ölkələrində jurnalist fəaliyyəti ilə məşğul olmuş amerikalı jurnalist və yazıçı Tomas Qoltsun 1991-cı ildə Azərbaycana səfəri ölkədə siyasi böhran, Qarabağ müharibəsi dövrünə təsadüf edib. Jurnalist həmin vaxt cəbhə bölgəsinə səfərləri ilə yanaşı, Naxçıvanda yaşayan dünya şöhrətli siyasət və dövlət xadimi Heydər Əliyevlə də görüşüb. Onun üç kitabında keçmiş sovet imperiyasının dağıldığı dövrdə etnik münaqişələrlə bağlı “qaynar” nöqtələrdə baş verən hadisələr geniş təsvir edilib. 1998-ci ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan gündəliyi” kitabında Qarabağ münaqişəsi, onun ən dəhşətli səhifəsi olan Xocalı faciəsi və digər tarixi hadisələr, 2003-cü ildə nəşr edilmiş “Çeçenistan gündəliyi”ndə Birinci Çeçenistan müharibəsi, 2006-cı ildə buraxılmış “Gürcüstan gündəliyində” isə gürcü-abxaz münaqişəsi barədə xarici yazarın canlı müşahidə, qeyd və xatirələri əksini tapıb.

Tomas Qoltsun “Azərbaycan Gündəliyi” kitabı müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda baş vermiş faciəli hadisələr barədə mötəbər mənbələr sırasında yer alıb. Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq auditoriyaya çatdırılmasında seçilən fəaliyyəti ilə Tomas Qolts Azərbaycanda çox tanınan və dəyərləndirilən xarici müəlliflərdən sayılır. Təsadüfi deyil ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev “Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq mənim üçün böyük məsuliyyətdir” deyən ABŞ yazarı barəsində söyləmişdi: “Hörmətli Tomas Qoltsa gözəl kitablara, xüsusən onun gündəliyinə görə çox təşəkkür edirəm. Təbiidir ki, həmin kitablar hörmətli Tomas Qoltsu istedadlı yazıçı, jurnalist kimi bir daha nümayiş etdirir. Amma, eyni zamanda, o, Azərbaycanın o ağır dövrünün tarixini kənar şəxs kimi obyektiv əks etdirir”.

Azərbaycana gəldikdən sonra jurnalist kimi fəaliyyətinin çətinliklərini xatırlayan Tomas sonralar bildirmişdi: “Çox çətin idi. Mən beynəlxalq aləmi inandırmalı idim ki, Azərbaycan tərəfə ermənilər hücum edib. Bu, həmişə problem yaradırdı. Hətta bu gün də çətinidir. O zaman Qərb mətbuatı yazırdı: “Azərbaycanlılar müsəlman, ermənilər isə xristiandırlar”. Ermənilər həmişə bu faktordan istifadə edirlər. Mən xristian mənşəliyəm və ya xristian mədəniyyətindən gəlmişəm. Əgər erməni deyirsə ki, mən xristianam, bu, mənim üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Eyni zamanda, bu,

onların hərəkətinə haqq qazandırmır. Lakin Avropada və Amerikada elə insanlar var ki, deyirlər: “Əgər onlar xristiandırılsa, deməli, düzgün hərəkət edirlər”.

Tomas Qoltsun “Azərbaycan Gündəliyi” kitabı haqqında aşağıda qeyd olunan şərhlər əsərin təsir gücündən xəbər verir:

“Qoltsun neft adamlarının, casusların, İslam mübarizlərinin, hərbi qiyamçıların və müxalifətin hakimiyyət uğrunda min oyundan çıxdığı qeyri-sabit regionda 6 il ərzindəki sərbəst jurnalist təcrübəsi Con Le Karrenin və Hanter S.Tompsonun qarışığını xatırladır” – *“The New York Times”*.

“Hər bir jurnalist elə bir kitab yazmağı arzulayır ki, onu oxuyarkən insan özünü tarixi hadisələrin burulğanında hiss etsin. Tomas məhz buna nail olub... Onun hekayəsi hadisələrin təfərrüatları ilə verilmiş bəzək-düzəksiz xülasəsidir” – *“The Wall Street Journal”*.

“Təmiz sərgüzəşt kimi valehedici mütaliə əhəmiyyəti kəsb edir, lakin Tomas müstəqillik qazandıqdan sonra səfalət içində olan Bakıdan Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın, “Qarabağ”ın cəlb edildiyi xaotik müharibəyə doğru irəlilədikcə dərrakəli düşüncə sahibi çox şey öyrənəcək... Oxumağınızı məsləhət görürük” – *“Library Journal”*.

“Qoltsda özünü və oxucularını siyasətçilər, intriqalar, korrupsiya və müharibə dünyasının içinə daxil etmək istedadı var və bu da nəinki müasir milli dövlətin yaranmasına dair maraqlı dərəcə xidmət edir, eyni zamanda oxucunu maraqlı hadisələrin şahidinə çevirir” – *“Forbes Online”*.

“Mübarizə aparan respublikanın əzəblı günlərinin birinci şəxsin dilindən qələmə alınmış asan oxunan jurnalist nöqtəyi-nəzəri...” – *“Publishers Weekly”*.

Əsərin məqsədi

Əsərin ilkin məqsədi Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqilliyini elan etməsindən 1993-cü ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə qoşulmaq qərarına qədərki hadisələri izah etməkdir. Amerikalı yazar özü bu barədə belə deyir: “1991-ci ildən 1994-cü ilə qədərki dövr Azərbaycan üçün çətin illər idi. Həmin illərdə jurnalist kimi Laçın, Kəlbəcər, Şuşa, Xocalıda olmuşam”. Müəllif əsərini bitirdiyi 1997-ci ildə Azərbaycanın artıq dünya xəritəsində məxsusi yerinə sahiblənməsinin bir neçə il öncə ağılasığmaz olduğunu dilə gətirir və sözügedən nailiyyəti ölkənin neft ehtiyatları amilindən doğan düzgün strategiyası ilə əlaqələndirir. O, bu fikrini 1994-1997-ci illəri əhatə edən zaman kəsiyində Azərbaycan hökuməti ilə təxminən 30 milyard ABŞ dolları məbləğində kontraktlar bağlamış müxtəlif beynəlxalq neft şirkətlərinin adıçəkilən ölkənin müstəqil dövlət kimi mövcudluğunda ifadə olunan maraqları ilə izah edir.

Qolts burada paralel olaraq Moskvanın Bakıya münasibətdə davamlı şəkildə gerçəkləşdirdiyi təzyiq siyasətinə və Vaşinqtonun Xəzər dənizini özünün enerji gələcəyinin bir hissəsi elan etməklə eyni zamanda adıçəkilən ölkəyə qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalara diqqət çəkir və yaranmış vəziyyəti Qarabağ müharibəsinin ağır fəsadları ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçı həmçinin ölkəni siyasi və iqtisadi bataqlıqdan çıxarmış xilaskar kimi Heydər Əliyev fenomenini önə çəkərək onun müasir Azərbaycan dövlətinin qurucu atası və öndəri kimi rolunu vurğulayır, bu fenomeni nəinki Qafqaz və Orta Asiya bölgəsinin, bütün dünyanın hesablaşmalı olduğu amil kimi qələmə verir.

Əsərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində erməni millətçiliyinin yeni dalğası fonunda Ermənistanın özündən və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən 1 milyona yaxın azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünün

Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin böyük mənbəyi adlandırılan Şuşa və yaxın məsafədə yerləşən Xocalı şəhərinə yerləşməsi qeyd olunur.

Əsərdə Xocalı faciəsinin yeri

İyirminci əsrin ən dəhşətli soyqırımı olan Xocalı faciəsini öz gözləri ilə görən ilk əcnəbi müxbir kimi Tomas Qolts o zaman böyük sarsıntı keçirmişdi: “Artıq ruhların dolaşdığı, yalqız, yeməyin, suyun və həyatın olmadığı şəhərdə, burada bütün adamlar öldürülmüşdü, öldürülmüşdü, öldürülmüşdü. Mən, sadəcə, ağlamağa, ağlamağa, ağlamağa başladım”. İllər keçəndən sonra Tomas azərbaycanlı jurnalistə bildirmişdi: “Xocalı fəlakəti Azərbaycanın milliyyətçilik təqvimində ən böyük əks-səda yaradan tarixlərdən biri kimi 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə baş vermiş Bakı qırğını ilə birlikdə tarixə qanla yazıldı. O zaman mən Xocalıya – Ağdam cəbhəsinə getdim və gördüklərimdən dəhşətə gəldim. Şəhərdə nə qədər adam vardısı, hamısını dəhşətli şəkildə qətlə yetirmişdilər. Fevralın 27-də “Vaşinqton Post” qəzetinin üç səhifəsində Xocalı qırğını haqqında mənim məlumatım dərc edildi. Bundan sonra Londonun “Sunday Times” qəzetinin birinci səhifəsində bir məqalə verildi. O vaxtdan sonra dünyanın müxtəlif yerlərində öldürülənlərin sayı ilə maraqlanmağa və dəhşətli bir hadisənin baş verdiyini təsdiq etməyə başladılar. Mən Azərbaycan üçün çətin olan illəri və baş verən hadisələri “Azərbaycan Gündəliyi” kitabımda qələmə almışam”.

Xocalı faciəsindən keçən 30 ildə bu soyqırımında qətlə yetirilən soydaşlarımızın xatirəsinə ilk dəfə təkcə hüzn və kədərlə deyil, həm də Qarabağ münaqişəsinin arxada qalmasından, şəhidlərimizin intiqamının alınmasından doğan məmnunluq duyğuları ilə anırıq. Belə bir məqamda 30 il əvvəl bu müdhiş milli qırğın barədə dünyaya ilk məlumat yayanlardan biri olmuş Tomas Qoltsun “Azərbaycan Gündəliyi” kitabının Xocalı soyqırımına şahidlik edən hissəsi təqdim olunur: “Sonuncu dəfə Xocalıda bir ay əvvəl olmuşdum. O vaxt artıq ora getmək tək helikopterlə mümkün idi. Ermənilər Ağdama gedən yolu tutmuşdular. Azərbaycanın hökumət rəhbərləri qəti şəkildə inkar etsələr də, Xocalıda nəşə dəhşətli bir olayın baş verdiyi məlum idi. Vaxt itirmədən Londonun “Independent”-indən Xyu Poupla Ağdama yola düşdük. Axırıncı dəfə Əliflə getmişdik ora. O deyirdi ki, son üç ayda ucqar kəndlərin hamısını ermənilər bir-bir işğal ediblər. Azərbaycanlıların əlində yalnız Xocalı ilə Şuşa qalıb ki, onların da arasında yol kəsilib. Bizim hamımızı satıblar, əgər hökumət istəsə, Ağdama gedən yolu bir gündə açar. Eşitdiklərimizə inana bilmirdik. Onlar deyirdilər ki, ermənilər rus əsgərləri ilə birləşərək 25-i gecəsi Xocalı şəhərini yer üzündən siliblər, yüzlərlə insanı qətlə yetiriblər. Sağ qalanların üz-gözləri cırıq-cırıq, ayaqları yalın, soyuqdan və qışqırmaqdan səsləri çıxmırdı. Raisa Aslanova adlı bir qadın ağlaya-ağlaya bildirdi ki, həyat yoldaşını və kürəkənini onun gözləri qarşısında öldürüblər, qızı isə itkin düşüb. Yüzlərlə, bəlkə də min nəfər mülki şəxs onları müdafiə edən bir ovuc döyüşçü ilə birgə, bildirçin ovundakı kimi, gülləbaran edilmişdi. Cəsədlərin çoxu əlçatmaz yerlərdə, meşədə, dağlarda qalmışdı.

Xocalı insan məskəni deyil, qarğaların sakin olduğu məkana bənzəyirdi. Bir gecədə min ölü? Bu, qeyri-mümkün kimi görünürdü. Lakin biz kiçik araşdırma aparandan sonra ölənlərin sayı barədə deyilənlərin həqiqət olduğunu gördük. Ağdamda yerli dini rəhbər Sadıq Sadıqov siyahı ilə ölənlərin adını çəkərək göz yaşları tökürdü. Həmin gün itkin düşən və öldüyü güman edilən – ailəsi tamamilə məhv edilənləri çıxmaq şərtilə – 477 nəfər var idi. Bunlar hələ Ağdama gətirilmişlər idi. “Röyter” agentliyinin müxbiri Elif Kaban sarsılaraq sanki ağlını itirmişdi. Həyat yoldaşı Hicran iflic olmuşdu. Fotoqraf Oleq Litvin huşsuzluq halına düşmüşdü.

İnsanlar dəhşətli şeylər danışdı. Bir qrup insan, ənənəyə uyğun olaraq, ölürləri yuyub, kəfənləyib iri yük maşınlarına dolduraraq dəfn etmək üçün qəbiristanlığa daşıyırdı. Bəzi meyitlərin başlarının dərisi soyulmuşdu, bədənlərinin müxtəlif hissələri kəsilmişdi.

Günortadan xeyli keçmiş kimsə dedi ki, Gəncədəki rus qarnizonundan kirayə edilmiş hərbi helikopter qırğının baş verdiyi sahə üzərinə uçuş edəcək. Biz bunu eşidən kimi hava limanına tərəf getdik. Amma uça bilmədik. Elə bu vaxt bir nəfər ağlaya-ağlaya məni qucaqladı: “Tomas, nəş naçalnik, komandir Əlif”, – deyib hönkürdü. Məlum oldu ki, Əlif Hacıyevin komandanlıq etdiyi 40 nəfərlik dəstənin yalnız 10 üzvü sağ qalıb. Onlar dəhşətli gecədə baş verənləri – Ələfin öldüyü anı hissə-hissə danışdılar. Əlif qadın və uşaqları müdafiə edərkən başından aldığı güllə yarasından həlak olmuşdu, amma meyiti gəlib çıxmamışdı. Xocalıda yaşanan faciədən və Ağdamda baş verənlərdən dövlətin xəbəri yox idi. Rəsmilərdən Ağdamda yalnız parlamentin vitse-spikeri Tamerlan Qarayevi gördük. Yorulub əldən düşmüş bu adam Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin Stepanakertdə yerləşən 366-cı motoatıcı alayından fərarilik etmiş iki türkmən əsgərini dindirirdi. Onlar bir həftə əvvəl Xocalıya qaçıb gəlmişdilər. Danışıklardan məlum oldu ki, hücum edənlər yalnız ermənilər deyil, sovet ordusunun həbrçiləri də olub. Onlardan biri, Ağaməhəmməd Mutif danışdı ki, erməni və rus zabitləri müsəlman olduğumuz üçün bizi döyürdülər, ona görə də birtəhər qaça bildik... Bir sözlə, 1.000 nəfərə qədər insanın ölümü ilə nəticələnən sovet ordusunun dəstəyi ilə Azərbaycan şəhərinə edilmiş erməni basqını.

Mən Bİ-Bi-Si-nin Moskva müxbirinə qırğın haqqında məlumat verəndə o: “Düşünürsən ki, Qarabağda bir hücum nəticəsində ölənlərin sayı dörd il ərzində bizim xəbər verdiyimiz ölənlərin sayından çoxdur? Bu, mümkün deyil. “Röyter”ə bax, onlar heç bir xəbər vermirlər”, – deyər soruşdu. Doğrudan da, belə idi. Əlif Kabanın öz səyyar faks aparatı ilə məlumatları göndərməyinə baxmayaraq, efirə heç nə verilmirdi. Bakıdakı hökumət və KİV bizə yardım etmirdi. Biz Ağdama xəbərlər əldə etmək üçün yollananda Prezidentin nümayəndəsi iddia edirdi ki, Xocalının mübariz müdafiəçiləri ermənilərin hücumunu dəf edəblər və yalnız 2 nəfər həlak olub. Axırda “Vaşinqton Post”-un Moskva bürosuna zəng edərək hadisə haqqında məlumat vermək istədiyimi bildirdim. Onlar çox məşğul olduqlarından məni dinləyə bilmədilər, yalnız Vaşinqtonda yerləşən xarici əlaqələr bölməsi ilə birləşdirdilər. Ölənlərin sayını onlara deyəndə mənə əsəbiləşərək bildirdilər ki, sən bu rəqəmi haradan bilirən, axı rəsmi Bakı hələ də ölənlərin 2 nəfər olduğunu deyir. Erməni KİV-ində Azərbaycan tərəfinin güclü hücumu haqqında məlumat verilir. Niyə bu haqda sənin hesabatında heç nə yoxdur? Mənim deməyə sözüm qurtarmışdı. Onlara artıq heç nə deyə bilmirdim.

Elə bu vaxt Ağdamda, mənim qaldığım hökumətin qonaq evindən təxminən 2 kilometr aralıya kristal tipli raket düşdü və partladı. Bu hadisə baş verəndə mən Vaşinqtonla xətdə idim. Pəncərələr sınıb töküləndə qərara gəldik ki, nə qədər ki biz də göyə sovrulmamışıq, telefonla danışığı bitirək və zirzəmiyə düşək. Xocalı haqqında verdiyim məlumat eksklüziv material kimi fevralın 27-də “Vaşinqton Post” qəzetinin daxili səhifələrində çap edildi. Bu məlumat məndən sonra Avropanın “London Sandey Tayms” qəzetinin üz səhifəsində yer aldı. Bu o vaxt idi ki, beynəlxalq ictimaiyyət həlak olanların sayını hesablamağa və doğrudan da dəhşətli bir hadisənin baş verdiyini təsdiq etməyə başlamışdı.

Əsərdə xarici media mənsuqlarının fəaliyyətinin işıqlandırılması

Xocalıda törədilmiş qətləmin baş verdiyi sahəyə səfər edərək ölənlər haqqında sənədlərin yoxlanılması kimi xoş olmayan missiyanı yerinə yetirən ilk qərbli müxbir “London Tayms”ın əməkdaşı Anatoli Litvin oldu. Ona kömək edən isə “Frontayn Nyus” qəzetinin müxbiri, əziz dostum, peşəkar jurnalist Rori Pek idi. O, indi dünyasını dəyişib. Biz Ağdamı tərk etdiyimiz gecə “Frans-Press” agentliyinin bir müxbiri Ağdama gələrək burada sakitliyin hökm sürdüyünü xəbər vermişdi. Digər bir nanəcib müxbir isə Vəfa Quluzadənin etimadından istifadə edərək onun sözlərini kobud şəkildə təhrif etmişdi – mən buna çox pərt olmuşdum.

Böhranın qızgın vaxtında Duqlas Kennedi – Robertin oğlu Sankt-Peterburqdan olan DTK-ya işləyən tərcüməçi ilə Ağdamda peyda oldu və fikirləşirdi ki, əylənmək üçün bir az cəbhə xəttində fırlana bilər. Lakin onu əmin etdikdən sonra ki, tərcüməçisi kütlə tərəfindən öldürülə bilər, Kennedi mənim məsləhətimlə iki nəfər yerli cavan oğlanı özünə köməkçi götürdü. Lakin sonradan onların pulunu verməkdən boyun qaçırdı. Mən artıq Xocalıdaydım. Dərələrdə, təpələrdə, qar üzərində hələ xeyli meyit qalmışdı. Yəqin, temperatur yüksəldəndə çürüməyə başlayacaq. Artıq ruhların dolaşdığı, yalqız, yeməyin, suyun və həyatın olmadığı şəhərdə, burada bütün adamlar öldürülmüşdü, öldürülmüşdü, öldürülmüşdü. Mən, sadəcə, ağlamağa, ağlamağa, ağlamağa başladım. Bakıya çatanda az qala Prezidentin mətbuat katibinin üstünə hücum çəkərək hamının yanında onu yalançılıqda ittiham etdim. O, bundan narazı qalmışdı. Ona görə də mənim erməni casusu olduğum və yanvarda Xocalıya göndərilərək dağıdılmış şəhərdə hərbi sirrin öyrənilməsi tapşırığı aldığım haqqında şayiələr yaydı. Bu iddialara görə məni hətta müvəqqəti saxlamışdılar da.

Əlbəttə, əhvalım korlanmışdı. Bunlar boş şeylər idi, ən dəhşətli o idi ki, Xocalıda bir yerdə çörək kəsdiyim dostum Əlif Hacıyev ölmüşdü. Onun həyat yoldaşı, rus qızı Qala qalmışdı. O, Əlifsiz necə yaşayacağını düşünür, bundan dəhşətə gəlirdi. Bakıdakı hakim rejimin acgözlüyü və eybəcərliyi məni dəhşətə gətirmişdi. Axı insanların bu vəziyyətə düşməsinə, sözlə ifadə edilə bilinməyəcək bu faciənin yaşanmasına səbəb onlar idi. Elə bu fikirlərlə sabahı gün Əlifin dəfnində iştirak etmək üçün Şəhidlər xiyabanına yollandım. Mən bu qəbiristanlığı əvvəllər də ziyarət etmişdim, amma indi fərqli ziyarət idi. İndi bura yas üçün gəlmişdim. O zaman mən gələndə burada üçüncü sıra yox idi, sonralar bu sıra böyüyəcək, çoxalacaqdı. Əlifin qəbri 127-ci idi. Cənazəni yük maşınından düşürdülər. Mən cənazəni çiynində daşıyanlara qoşuldum və onu qəbirlərin sırasına qədər gətirdim. Adətlərinə uyğun, din xadimi Fatihə verdi, mən sarsılmışdım, artıq Əlif yox idi... Sonra Şəhidlər xiyabanında daha böyük dəfn prosesi başladı. İnsan axını Əlifin qəbri yanında qazılmış digər qəbirlərə də yaxınlaşdı. Bu, cərgədəki sonuncu yer idi. Sonra yenə cərgələr başlayacaqdı, artıq yeni cərgələrin ilk qəbrini “Qara bağça”dan – Qarabağ adlı dəhşətli yerdən gətiriləcək meyiti gözləmədən qazmağa başlamışdılar. Tezliklə daha çox cavan adam burada uzanacaq və onların sayı Xocalıda öldürülənlərin sayını ötüb keçəcəkdi. 25 və 26 fevralda baş verənlər isə Qarabağın – “Qara bağça”nın davam etməkdə olan ölüm və dağıntı siyahısının qəmli statistikasında sadəcə bir detala çevriləcəkdi. And içdim ki, Əlifi və adlarını bilmədiyim, amma sifətləri yaddaşıma həkk olunmuş başqa insanları heç vaxt unutmayacağam. Bəli, mən Xocalını unutmayacağam. Bu, kiçik, uzaq bir şəhər idi. İndi ölü şəhərdir”.

Göründüyü kimi, müəllif Xocalıdakı milli faciəyə səbəb olan başlıca amil kimi Azərbaycanın həmin dövrdəki iqtidarının səriştəsiz siyasətini ön plana çəkir. Ustəlik, sonradan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanına çevriləcək şəxsin – Xocalı hava limanının xətt daxili işlər bölməsinin rəisi, hava limanının komendantı Əlif Hacıyevin dilindən hökumətin Xocalını taleyin axarına buraxdığını vurğulayır. O, baş verəcək faciədən bir neçə gün öncə mülki əhalinin ən azından bir hissəsini xilas etmək üçün Bakıdan helikopter göndərilməsini xahiş etsə də, sonuncunun bununla bağlı hərəkətsizlik nümayiş etdirdiyini bildirir. Xocalıda həyata keçirilmiş soyqırımının əsas detalları, o cümlədən erməni faşistlərindən qurtulmuş mülki sakinlərin Ağdamdakı Azərbaycan postuna az məsafədə yerləşən Naxçıvanlı kəndi yaxınlığında gülləbaran edilməsi faciənin canlı şahidlərindən olmuş, əri və oğlu gözünün önündə qətlə yetirilmiş və qızı itkin düşmüş Raisə Aslanovanın dilindən təsvir olunur.

Xocalıda azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən həyata keçirilmiş milli qırğının əyani sübutlarının şahidi olmuş əcnəbilərin keçirdiyi hisslərdən bəhs edərkən “Röyter” agentliyinin müxbiri Elif Kabanın gördüklərindən başının gicəlləndiyini, həyat yoldaşı Hicranın iflic olduğunu, katatonik vəziyyətə düşən fotoqraf Oleq Litvinin yalnız hər hansı obyektə tərəf fiziki istiqamətləndirildiyi halda onları lentə aldığını söyləyir. Faciəni öz baxışından şərh edərkən amerikalı jurnalist cinayətin Rusiyanın məhz 366-cı motoatıcı alayının dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən törədildiyini açıq şəkildə yazır, Dağlıq Qarabağın dağlıq ərazisindən Ağdama gələn qaçqınlar sırasında erməni gizirlərinin onları “müsəlman olduqlarına” görə döydüyü üçün hərbi hissəni cümə günü tərk edərək Xocalıya sığınan keçmiş SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi qüvvələrinin iki nəfər fərari etnik türkmən əsgərinin ifadəsini də qeyd edir. Fərarilər xidmət etdikləri 366-cı alayın Xocalını ələ keçirən Ermənistan silahlı qüvvələrinə dəstək göstərdiyini, özlərinin qadınlara və uşaqlara xilas olmağa kömək etdiklərini bildirirlər. Fərarilərdən biri Ağaməhməd Mütifin ifadəsi: “Biz dağlardan keçərək bir qrup gətirirdik. Bu zaman ermənilər bizi gördü və atəş açmağa başladılar. On iki nəfər öldürüldü”.

Əsərdə Xocalı faciəsi beynəlxalq ictimaiyyətin gözü ilə

Xocalı faciəsi dünya mətbuatında geniş işıqlandırılmışdır:

“Krua l’Eveneman” jurnalı (Paris), 25 fevral 1992-ci il: “Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu”.

“The Sunday Times” qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il: “Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər”.

“The Times” qəzeti (London), 4 mart 1992-ci il: “Çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdır”.

“İzvestiya” (Moskva), 4 mart 1992-ci il: “Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür”.

“Financial Times” qəzeti (London), 14 mart 1992-ci il: “General Polyakov bildirmişdir ki, 366-cı alayın 103 nəfər erməni hərbiçisi Dağlıq Qarabağda qalmışdır”.

“Le Mond” qəzeti (Paris), 14 mart 1992-ci il: “Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dırnaqları çıxarılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu, azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu, reallıqdır”.

“İzvestiya” (Moskva), 13 mart 1992-ci il: Mayor Leonid Kravets: “Mən şəxsən təpədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü”.

İngiltərənin “Fant men nyus” teleşirkətinin jurnalisti R.Patrik (hadisə yerində olmuşdur): “Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz”.

“Newsweek” jurnalı (ABŞ), 16 mart 1992-ci il: “Ötən həftə Azərbaycan yenidən məzarlığa çevrilmişdir: qaçqınlar və kəsilmiş cəsədlər məscidin arxasında meyitxana kimi uzanırdı. Bunlar erməni hərbi birləşmələri tərəfindən 25-26 fevralda ələ keçirilmiş Dağlıq Qarabağın kiçik Xocalı yaşayış məntəqəsinin sadə azərbaycanlı kişiləri, qadınları və uşaqları idi. Bir çoxları qaçmağa çalışarkən yaxından atılan güllə ilə öldürülmüş, bəzilərinin üzləri qəddarcasına əzilmiş, digələrinin isə skalpı çıxarılmışdır. Şəhidlərin ailələri göz yaşını axıdılar”. “Reuters” agentliyinin fotoqrafı Frederix Lenqeyn: “Birinci maşında mən 35 meyit saydım, ikincidə isə meyitlərin sayı bundan çox idi. Bəzilərinin başları kəsilmiş, çoxları isə yanmışdı...”

“The Sunday Times” qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il: Tomas Qolts: “Sağ qalan azərbaycanlılar danışır ki, erməni əsgərləri 450-dən çox azərbaycanlıyı güllələyib, süngüdən keçiriblər. Onların əksəriyyəti qadın və uşaqlar olub. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə insan itkin düşüb və ya həlak olub. Dünən axşam Ağdamın meyitxanasında 579 ölü qeydə alındı. 29 meyit qəbiristanlıqda basdırılmışdı. Dəfn mərasimi gözlənilən 7 meyitin ikisinin uşaq, üçünün isə qadın olduğunu gördüm. Onlardan biri yaxın məsafədən sinəsindən güllə yarası almışdı. Ağdam xəstəxanasında dəhşətli mənzərə yaranmışdı. Həkimlər qırğından qaçan 140 xəstənin əksəriyyətinin güllə yarası aldığını bildirirdilər...”

“The Sunday Times” qəzeti (London), 8 mart 1992-ci il: Tomas Qolts: “Ötən həftə bu yer xəritədən silindi. Dəhşətli xəbərlər Azərbaycanın sərhəd şəhəri Ağdama gəlir, meyitxanalar meyitlərlə dolurdu... Mən Qarabağa baş çəkən sonuncu Qərb adamı idim. Yanvar ayı idi və insanlar uğursuz talelərini əvvəlcədən görürdülər. Azərbaycanlı müdafiəçilər bir-bir həlak olurdular. Sağ qalanlar bildirirdilər ki, erməni qüvvələri bundan sonra amansız qırğına başladılar, tərpənən hər şeyə atəş açırdılar. Bəziləri qəzəblərini xaricilərə bildirirdilər: “Hanı mənim qızım, hanı mənim oğlum?” deyə analar ah-nalə edirdilər. Zorlanmışdır. Doğanmışdır. İtkin düşmüşdür”.

“The Times” qəzeti (London), 2 mart 1992-ci il: Anatoli Liven: “Biz qarla örtülmüş Dağlıq Qarabağ təpəliklərinə endikcə cəsədlərin hər tərəfə yayıldığını gördük. Açıq-aydın görünürdü ki, insanlar xilas olmaq üçün qaçarkən güllələnmişlər...”

“The Times” qəzeti (London), 3 mart 1992-ci il: Anatoli Liven: “Dağlıq Qarabağın təpəliklərinə səpələnmiş qadın və uşaqlardan ibarət 60-dan çox meyit erməni qoşunlarının dinc azərbaycanlı əhalisini qətlə yetirdiyi barədə bəyanatları təsdiqləyir. Yüzlərlə insan itkin düşüb. Təpəliklər və kiçik vadi boyu qurumuş otların üzərinə səpələnmiş Azərbaycan qaçqınlarının cəsədləri ötən çərşənbə erməni hərbiçilərinin törətdikləri qırğından xəbər verir...”

“Channel 4 News” televiziya (Böyük Britaniya), 2 mart 1992-ci il: “2 fransız jurnalisti mülki geyimdə olan 32 qadın, kişi və uşaq meyiti görüb. Onların əksəriyyəti 1 metrədən də yaxın məsafədən başlarından güllələnib”.

“Boston Sunday Globe” qəzeti (ABŞ), 21 yanvar 1993-cü il: “Globe” əməkdaşı Con Auerbax: “Palçıqlı qaçqın düşərgəsindəki qorxmış uşaqlar, nalə çəkən analarla

dolu yük maşınları, qorxudan sifəti ağarmış insan dənizi, minlərlə azərbaycanlı sual yaradır: nə üçün onlar burada sığınacaq axtarırlar? Gördüklərimiz – onların yolu üstündəki hər bir kəndin sistematik olaraq dağıdılmasının nəticəsidir. Bu bizim gördüyümüz ən nifrətdoğuran hadisədir...”

“The Age, Melbourne” qəzeti (Avstraliya), 6 mart 1992-ci il, Helen Vomak: “Qurbanların dəqiq sayı bəlli deyil, lakin şübhə edilmir ki, ötən həftə Dağlıq Qarabağın qarlı dağlarında Azərbaycanın Xocalı kəndinin mülki əhalisi erməni ordusu tərəfindən qətlə yetirilib. Ağdam şəhərində sığınacaq tapmış Xocalı qaçqınları ermənilərin 25 fevralda onların evlərinə necə hücum etdiklərini və meşələrə qaçaraq gizlənənləri izləyib öldürdüklerini ətraflı danışılar. Ağdama çərşənbə axşamı çatanda təzə qazılmış 75 qəbir və eybəcər hala salınmış dörd cəsədi məsciddə gördük...”

“The Washington Post” qəzeti (ABŞ), 28 fevral 1992-ci il: “Qaçqınlar bildirirlər ki, yüzlərlə insan erməni hücumu zamanı həlak olub. Bu gün 7 meyit tapılıb, onların ikisi uşaq və üçü qadın idi, biri yaxın məsafədən sinəsindən güllələnmişdi. Digər 120 qaçqın Ağdam xəstəxanasında ağır yaralarla müalicə olunur”.

“The Washington Times” qəzeti (ABŞ), 2 mart 1992-ci il: “Erməni hücumu zamanı yüzlərlə azərbaycanlı öldürüldü və ya itkin düşdü. Təxminən 1.000 Xocalı sakini çərşənbə axşamı erməni ordusu tərəfindən qətlə yetirildi. Azərbaycan televiziyası Xocalı ərazisindən gətirilən meyitlərlə dolu yük maşınlarını göstərdi”.

“The Independent” (London), 29 fevral 1992-ci il, Helen Vomak: “Röyters”in Ağdamdakı müxbiri Elif Kaban bildirir ki, mülki əhalinin dünənki kütləvi qırğınının sonra azərbaycanlılar Xocalı şəhərinə ermənilərin hücumu zamanı həlak olmuş insanları dəfn edirlər. “Dünya burada baş verənlərə göz yumur. Biz ölürük, siz isə sadəcə izləyirsiniz”, – deyə adamlardan biri bir qrup jurnalistə qışqırıb”.

“BBC Morning News” 3 mart 1992-ci il saat 07.37 yayımında vəziyyəti belə əks etdirmişdir: “Hadisə yerində olan müxbirimiz 100-dən çox azərbaycanlı kişi, qadın və uşaq cəsədlərini gördüyünü və bunların başlarına yaxın məsafədən atəş açılaraq öldürüldüyünü xəbər verir”.

Nəticə

Azərbaycan cəmiyyətinə yaxşı bəlli olan amerikalı Tomas Qolts karyerasına Çikaqo və Nyu Yorkda aktyor və dramaturq kimi başlasa da, sonralar diqqətini xarici dilləri və tarixi öyrənməyə yönəldib. 1985-ci ildə Orta Şərq Araşdırmaları üzrə Nyu York Universitetini bitirib. Tomas İstanbulda bir sıra qəzet və agentliklərlə sərbəst əməkdaşlıq edən müxbir kimi fəaliyyət göstərib. 1990-cı ildə Cari Dünya İşləri İnstitutu Sovet Orta Asiyasının türkdilli respublikalarını araşdırmaq üçün ikiillik tədqiqat proqramını Tomas Qoltsa həvalə edib. Bu zaman bir təsadüf əcnəbi yazarı Bakıya gətirib və onda Azərbaycana fərqli bir maraq və sevgi yaranıb. 1991-ci ildən Azərbaycan Tomas Qolts üçün qəlbən bağlı olduğu bir ölkədir. Bu mənada onun Azərbaycanın müasir tarixinin ən keşməkeşli dövrünün siyasi-publisistik tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan Gündəliyi” əsəri Qərb ictimaiyyətinə Qarbağ münaqişəsi barədə obyektiv həqiqətlərin çatdırılması baxımından böyük elmi və təbliğati dəyər kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq sözügedən əsərin hərtərəfli elmi-ədəbi təhlili onun Azərbaycan cəmiyyəti üçün də dəyərini və əhəmiyyətini təyin etmiş olur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Thomas Goltz. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic. A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic, Routledge, London and New York, 1998, 561 p.
2. Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York University Press, 2003, 353 p.
3. Caroline Cox, John Eibner, Elena Bonner. Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh. Christian Solidarity Worldwide, London, 1999, 52 p.
4. Svante E. Cornell The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict: The Original "Frozen Conflict" and European Security 1st ed. 2017 Edition., Palgrave Macmillan, New York, 237 p.
5. Michael P. Croissant. The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. Front Cover. <http://sumgait.info/caroline-cox/ethnic-cleansing-in-progress/contents.htm>
6. Charalambides, Dr. Yiannos. The Rage of War: The Status of Mercenaries in the conflict of Nagorno-Karabakh and the right to Self-determination. Leda College & European Rim Policy and Investment Council; 1st edition (April 21, 2016), 136 p.
7. Mahir Ibrahimov. Across Cultures and Empires. An Immigrant's Odyssey from the Soviet Army to the US War in Iraq and American Citizenship. University Press of Kansas, 2021, 176 p.
8. Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh. Human Rights Watch/Helsinki. Library of Congress, 1994, 217 p.
9. Tovuz to Karabakh. Malik Ayub Sumbal, 2021, Independent Publisher, 205p.

İlgar MAJIDLİ

The Karabakh conflict and the refugee problem in "Azerbaijan diary" by Thomas Goltz

S u m m a r y

The article examines the Karabakh conflict and the problem of refugees through the eyes of a foreign journalist. The visit of the American journalist and writer Thomas Goltz, who had been engaged in journalistic activities in Turkey and the post-Soviet countries for fifteen years, in 1991 coincided with a period of political crisis in the country and the Karabakh war. In addition to trips to the front line, the journalist also met with the world-famous politician and statesman Heydar Aliyev, who lives in Nakhchivan at that time. The Karabakh conflict, its most terrible page, the Khojaly tragedy and other historical events are reflected in the book "Azerbaijan Diary". So, under the influence of Christian fanaticism, the Western press of that time distorted the objective truths about the Karabakh conflict to suit the interests of the Armenians. The American journalist, who experienced many difficulties in his journalistic activities after his arrival in Azerbaijan, in his work tried to convince the international community that it was namely the Armenians who attacked Azerbaijan.

Goltz has a knack for immersing himself and his readers in the world of politics, intrigue, corruption and war, which not only serves as an interesting lesson in the formation of a modern nation-state, but also makes the reader a witness to interesting events. In article he objectively reflects the history of that difficult period of Azerbaijan as an outside observer. The researcher also highlights the phenomenon of Heydar Aliyev as a savior who brought the country out of the political and economic quagmire, and emphasizes his role as a founding father and leader of the modern Azerbaijani state, characterizing this phenomenon as a factor that not only in the Caucasus and Central Asia, but must be considered with the whole world.

Ильгар МАДЖИДЛИ

**Карабахский конфликт и проблема беженцев
в "Азербайджанском дневнике"
Томаса Гольца**

Р е з ю м е

В статье рассматривается карабахский конфликт и проблема беженцев глазами иностранного журналиста. Визит американского журналиста и писателя Томаса Гольца, пятнадцать лет занимавшегося журналистской деятельностью в Турции и постсоветских странах, в 1991 году совпал с периодом политического кризиса в стране и карабахской войны. Помимо поездок на передовую, журналист также встречался с всемирно известным политиком и государственным деятелем Гейдаром Алиевым, проживающим в то время в Нахичеване. Карабахский конфликт, его самая страшная страница, Ходжалинская трагедия и другие исторические события нашли отражение в книге «Азербайджанский дневник». Так, под влиянием христианского фанатизма западная пресса того времени искажала объективные истины о карабахском конфликте в угоду армянам. Американский журналист, испытывавший немало трудностей в своей журналистской деятельности после приезда в Азербайджан, в своей работе пытался убедить международную общественность в том, что именно армяне напали на Азербайджан. Гольц умеет погружать себя и своих читателей в мир политики, интриг, коррупции и войны, что не только служит интересным уроком становления современного национального государства, но и делает читателя свидетелем интересных событий. В статье он как сторонний наблюдатель объективно отражает историю того сложного периода Азербайджана. Исследователь также выделяет феномен Гейдара Алиева как спасителя, выведшего страну из политической и экономической трясины, и подчеркивает его роль как отца-основателя и лидера современного Азербайджанского государства, характеризуя это явление как фактор, который не только в Кавказ и Среднюю Азию, но надо считать со всем миром.